

Istorgia da la litteratura rumantscha

■ A la differenza dals Svizzers da lingua franzosa, tudestga e taliana na disponan ils Rumantschs betg d'ina retroterra linguistica, da la quala els avessan pudì profitar. La sparpagliaziun geolinguistica e la ferma conscienza d'autonomia da las valladas grischunas han impedi ultra da quai la furmaziun d'in center politic-cultural ch'avess pudì garantir la creaziun d'ina lingua da scrittira unificgada. Ins ha empruvà da superar quest dischavantatg a la fin dal 19avel tschientaner – e puspè a partir dal 1980 cun la creaziun dal Rumantsch Grischun.

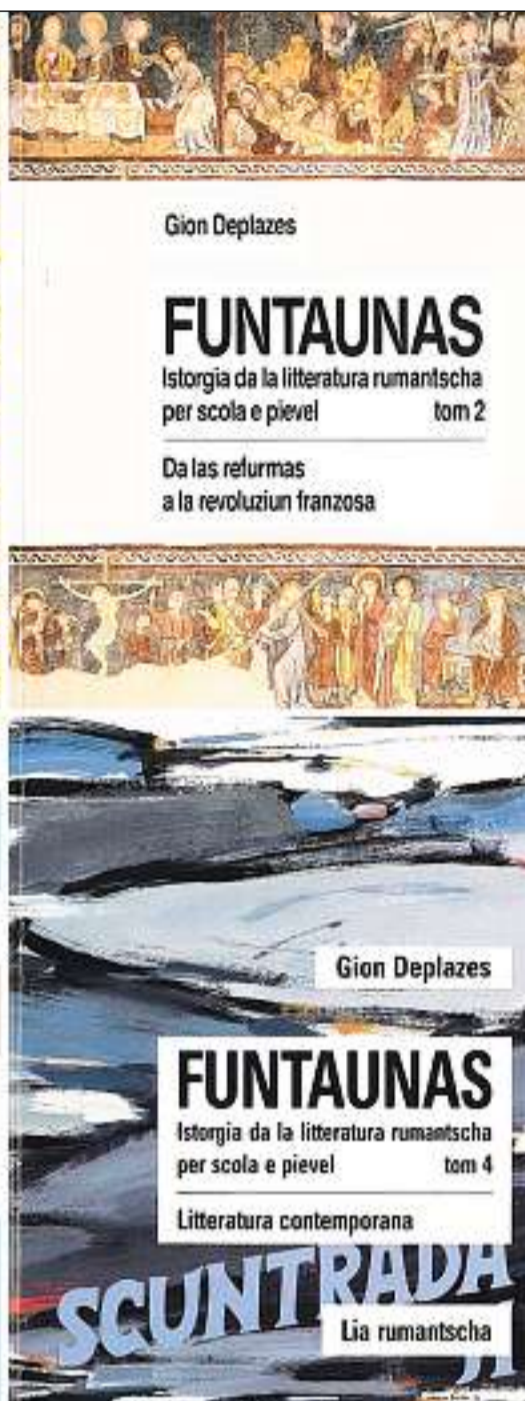
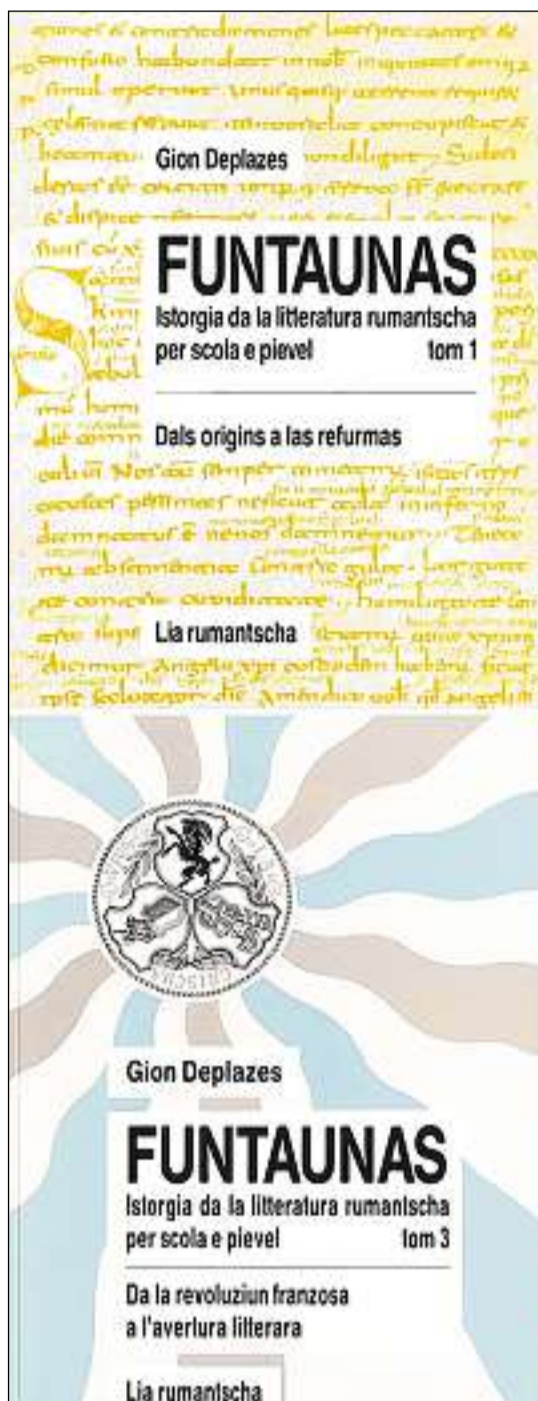
Dals origins a l'epoca da las dispartas confessionalas

En in'emprima perioda existiva la litteratura rumantscha praticamain mo en furma da legendas, ditgas, paraulas, fablas e chanzuns popularas, per exempel la «Canzun de sontga Margriata» e la chanzun dals «Trais compans con trais barettas cotschnas» che tracta da trais amis en pelegrinadi a Santiago de Compostela. L'emprima perditga d'ina tradiziun scritta è la veglia versiun interlineara da Nossadunnaun, ina translaziun rumantscha tranter las lingias d'in predi latin dal s. Pirmin, da la fin dal 11avel tschientaner (Codex 199 da Nossadunnaun).

Il basegn da scriver rumantsch è naschì a l'entschatta dal 16avel tschientaner, l'emprim surrut sin il champ giuridic: ils emprims documents redigids en lingua rumantscha dateschan dal 1519 e sa refereschan surrut a l'Engiadina Bassa; els cumpiglian ina versiun valladra dal «Statutsvertrag», stipulà tranter l'imperatur Maximilian, il duca dal Tirol e l'uvestg Paul Ziegler da Cuira («Contract da l'an 1519») ed ina lescha penala «Stattütt u trastütt da queus d'Engiadina d'suott» (1508/19). Ina tradiziun orala (p.ex. en furma da dramas biblics) existiva medemamain gia avant ils emprims stampats rumantschs. L'entschatta d'ina litteratura rumantscha marca la «Chianzun dalla guerra dalg Chiaste da Müs» (Müsch), in text politic publicgà da Gian Travers, umanist da Zuoz, l'on 1527 e daventà enconuscent, sco las perditgas da la litteratura orala, mo tras copias pli tardivas.

La produczion litterara stampada en la segunda mesadad dal 16avel tschientaner è liada surrut a la reformaziun ed a las reformas ecclesiasticas. Il basegn d'intermediar il pled da Dieu en la lingua populara e da declarar al pievel ils dogmas religios ha fatg nascher translaziuns da biblas, catechissem e chanzuns spiritualas en diversas variantas regionalas dal rumantsch, da las qualas èn sa sviluppsads ils tschingt idioms utilisads anc oz, numnadamain il puter, vallader, sutsilvan, sursilvan e pli tard er il surmiran. Jachiam Bifrun ha translata il 1560 il Nov Testament en puter e Durich Chiampell ha publicgà il 1562 psalms e chanzuns religiosas en vallader. Ils Scumbigls grischuns (1607/18–39), la Guerra da trent'onns (1618–48) e las disputaziuns confessionalas han alimentà ils conflicts religios e promovì la derasaziun da scrittiras confessionalas. Da vart reformada èn cumparidas la Bibla da Scuol (1679) en ladin e quella da Cuira (1717–19) en sursilvan, da vart catolica ha Balzer Alig ed il 1672 la Passiun, las Epistlas ed ils Evangelis en sursilvan. Tranter il 1650 ed il 1750 èn vegnidadas stampadas numerusas collecziuns da chanzuns ed ovras religiosas edifitgantas, scrittiras tranter auter dal pader Zacharias da Salò, Johann Jüst Andeer e Conradin Riola bab e figl. Dal medem temp dateschan las represchentaziuns da la Passiun da Suanign, Sumvitg e Lumbrein sco era giesus da carnaval. Parallel a questa produczion religiosa èn vegnidadas translats dal latin e surrut dal tudestg statuts giudizials e tschentaments communalis ch'han creà ina terminologia giuridica anc fermamain caracterisada da germanissem.

A partir dal 1750 èn sa derasadas las ideas da l'illuminessem er en l'intschess rumantsch. Il plevon Mattli Conrad ha

Frontispizis da l'istorgia da la litteratura rumantscha da Gion Deplazes, cumparida 1987–1993. MAD

intimà il 1784 ils patriots en sias «Novas chanzuns spiritualas [...]» d'amar la patria cun fiduzia cristiana e da promover il bain general. Il pader Placidus a Spescha ha pretendì ina lingua da scrittira cuminaivla per la «nazium» rumantscha. Il poet politic Gieri Antoni Vieli steva tranter las partidas, el è dentant vegni deportà il 1799, ensemen cun Mattli Conrad e Placi a Spescha, dals Austriacs sco partisan «franzos». Sco aderent da la Veglia Republica da las Trais Lias èn sa profilads surrut dus landrehters, ils poets politics e translats da dramas Gion Teodor de Castelberg e Pieder Antoni de Latour.

La renaschientscha retorumantscha

La scola e la pressa han offert en il 19avel tschientaner dus novs spazis d'expressiun a la litteratura rumantscha. En las scolas, suttemessas tranter il 1840 ed il 1850 a la surveglianza statale, ha il chantun Grischun fatg diever l'emprim da meds d'instrucziun translats dal tudestg, ch'ins ha remplazzà a la fin dal 19avel tschientaner, en Surselva, successivamain cun ovras originalas rumantschas redigidas da Gion Antoni Bühler e Giacun Hasper Muoth. En il medem temp ha il viv interess da disponer da litteratura originala dà impuls a la creaziun litterara per propi. La litteratura rumantscha da la segunda mesadad dal 19avel tschientaner era l'emprim surrut ina litteratura d'emigrants (Randulins), realisada dad auturs sco Conradin Flugi d'Aspermont, Gian Fadri Caderas e Simeon Caratsch per la lirica sco era Giovannes Mathis e Johannes Barandun per la prosa. Era pli tard èn numerus auturs, per part betg main impurtants, naschids u han vivi almain per tscherts temps a l'exteriur, sco Clementina Gilli, Pader Alexander Lozza e Peider Lansel; l'emigraziun e la nostalgia da la patria eran perquai temas frequents, per exempel en las novelas da Gion Antoni Bühler u pli tard en las poesias da Peider Lansel.

Cun la furmaziun da las partidas èn naschidas en il 19avel ed a l'entschatta dal 20avel tschientaner numerusas gassetas e revistas, da las qualas intginas èn stadas

da curta durada (14 en l'intschess ladin tranter il 1843 ed il 1938, 20 en las valladas dal Rain tranter il 1836 ed il 1951). Ils pamphlets liads a las debattas tranter las partidas politics, publicgads en quellas tranter auter dals poets sursilvans Geli Caduff e Gion Antoni Huonder, vulevan svegliar in sentiment d'identitad nazional. L'Engiadinais Peider Lansel è s'engaschà il 1913 cun ses appel fervent «Ni Talians, ni Tudais-chs, Rumantschs vulains restar!» per ina independenza rumantscha ed è s'opponì a las revendicaziuns irredentisticas da l'Italia. Gia avant aveva il progress da la germanisaziun a donn e cust dal rumantsch manà ad in moviment per la «defensiun da la lingua materna», inspirà da l'entusiassem romantic per las tradiziuns popularas. Intgins magisters da la Scola chantunala da Cuira, oravant tut Gion Antoni Bühler, han fundà il 1885 la Societad Retorumantscha che publicgava en sias «Annalas», edidas dapi il 1886, litteratura nova ed artitgels davart la cultura rumantscha. Caspar Decurtins ha rimnà en sia «Crestomazia retorumantscha» paraulas, ditgas, chanzuns popularas e cumedias. Bühler ha creà ina lingua da scrittira rumantscha unificgada numnada «romantsch fusinonau» ed ha appellà, senza success, en sia revista «Il Novellist» (1867–68) da scriver raquints en sia nova lingua surregionala. In success pli grond han gi las uniuns per la tgira dals idioms regionalis (Romania, Uniun dals Grischs, Renania, Uniun Rumantscha da Surmeir e Lia Rumantscha, fundada il 1919 sco organizaziun da tetg da tut las uniuns linguistics e culturalas rumantschas) ch'han cumenzà a publicgar texts litterars.

La produczion litterara ha augmentà en tala maniera eturn il 1900 ch'ins discurreva d'ina «Renaschientscha retorumantscha». Tranter ils poets èn sa distinguid fin a la Segunda Guerra mundiala ils Sursilvans Gion Cadieli, Gian Fontana e Sep Mudest Nay, il Surmiran Pader Alexander Lozza ed ils Ladins Gudench Barblan, Peider Lansel, Clementina Gilli e Chasper Po. Menziun speziala en il dra-

ma, en l'epica ed en la ballada meritan ils Sursilvans Giacun Hasper Muoth, Flurin Camathias, pader Maurus Carnot e Carli Fry sco er ils Sutsilvans ed ils Surmirans Tani Dolf, Giatgen Mitgel Uffer e Gion Not Spegnas ed ils Ladins Domenic Gaudenz, Men Rauch ed Artur Caffisch. Ultra da quests auturs da prosa e da quels menziunads sura han publicgà dapi la fin dal 19avel tschientaner er ils Ladins Cristoffel Bardola, Ursina Clavuot Geer, Maria Ritz, Schimun Vonmoos, Balser Puorger e Gian Gianet Cloetta, ils Sutsilvans Tumasch Dolf ed ils Sursilvans Giachen Michel Nay e Guglielm Gadola. La litteratura rumantscha è s'orientada fin viaden il 20avel tschientaner a las tradiziuns litteraras popularas ed a las valurs purilas sco era la defensiun da la lingua materna. Ils idioms regionalis èn restads isolads, en il cas da la Surselva catolica e da l'Engiadina reformada era per motifs confessionalis.

L'avertura a partir dal 1950

Suenter la Segunda Guerra mundiala èn las cundiziuns da la vita litterara sa midadas er en il mund rumantsch. Grazia a novas pussaivladads editorialas pudevan ils auturs publicgar ussa lur ovras er en cudeschs e betg pli, sco fin qua, mo en chalenders e revistas. Il radio e la televisiun rumantscha e l'Uniun da scripturas e scripturs rumantschs, ch'edescha dapi il 1978 la revista «Litteratura» (successura da las «Novas litteraras», 1948–77), promovon ina chapientscha vicendaivla surregionala. En il rom da las stentas da la Confederaziun en favur d'in barat cultural tranter las singulas cuminanzas linguistics svizras han ins era cumenzà a translatar ovras rumantschas en las autras linguas nazionalas. La litteratura rumantscha ha alura entschet ad experimenter cun novas furmas e novs temas ed è s'averta als gronds currents culturals internaziunals.

Novas furmas litteraras èn stadas las novellas psicologicas, per exempel quella da Flurin Darms (en sursilvan), Selina Chönz, Anna Pitschna Grob-Ganzoni e

Jon Semadeni (en ladin) e dad Alexander Lozza (en surmiran), u las istorgias curtas ed ils romans da Cla Biert, Reto Caratsch ed Oscar Peer (en ladin) e da Gion Deplazes, Flurin Darms, Ursicin Gion Geli Derungs, Toni Halter e Ludovic Hendry (en sursilvan). Suenter il 1970 èn cumparids ils texts da prosa da Clo Duri Bezola, Göri Klainguti, Jon Nuotclà, Rut Plouda e Dumenic Andry (en ladin), Silvio Camenisch e Flurin Spescha (en sursilvan e rumantsch grischun) sco era Leo Tuor ed Arno Camenisch (en sursilvan); intgins da quests auturs han gi success er en il rest da la Svizra cun versiuns da lur ovras en las autras linguas nazionalas. Dapli che 90 % dals radund 50 romans en lingua rumantscha derivan dal temp suenter il 1950. Fablas, ditgas e paraulas vegnivnan ussa utilisadas per in sguard critic sin il preschent. Ils Sursilvans Leonard Caduff, Toni Halter, Ludovic Hendry e Theo Candinas ed il Ladin Andri Peer han experimenter novas furmas, usitadas en la litteratura mundiala, sco la cronica litterara ed il diari litterar.

Il drama patriotic, ina furma antruras derasada (Giusep Durschei, Men Rauch, Curo Mani), ha pers impurtanza en il tranterguerras. A sia piazza è sa fatg valair il teater engaschà sin il plaun sociopolitic che tematisava problems regionalis, cun las ovras da Jacques Guidon, Tista Murk, Jon Nuotclà e Jon Semadeni (en ladin) e da Theo Candinas (en sursilvan). Bunas translaziuns da dramas moderns, per exempel da Max Frisch e Friedrich Dürrenmatt, han amplifigà il spectrum da la litteratura rumantscha. En la fasa da pionier dals radios svizzers èn era naschids giesus auditivs e films d'auturs sco novs genres en lingua rumantscha. Gion Antoni Derungs ha avert la litteratura rumantscha er a l'opera rumantscha, utilisond librets dal Sursilvan Lothar Deplazes e dal Surmiran Giovanni Netzer.

En la lirica han furmas, motifs e temas tradiziunals (glorificaziun da la natura e da la patria, enreschadetgna) pers medemamain lur impurtanza. La produczion pli recenta renunzia savens a rimas e strofas regularas; ella s'orientescha als currents moderns europeics e preferescha furmas pli subjectivas sco l'introspeziun u la protesta politica. Menziun speziala tranter ils poets naschids avant il 1939 meritan ils Surmirans Alexander Lozza, Antonia Sonder, Gion Peder Thöni e Peder Cadotsch, ils Sursilvans Flurin Darms, Gion Deplazes, Hendri Spescha e Teresa Rütters-Seeli sco era ils Ladins Luisa Famos, Chatrina Bott-Filli, Andri Peer ed Armon Planta. Tranter ils exponents da la generaziun suandanta han chattà surrut la lirica da Felix Giger, Arnold Spescha (en sursilvan) sco era Tina Nolfi, Rut Plouda e Leta Semadeni (en ladin) in'attenziun pli gronda.

Fin l'entschatta dal 21avel tschientaner han mo paucs auturs, ultra da Flurin Spescha («Fieu e flomma», 1993) e Linard Bardill («Fortunat Kauer», 1998), fatg diever dal rumantsch grischun, elavurà da Heinrich Schmid a l'entschatta dals onns 1980, sco lingua litterara. La lingua da standard vegn percenter duvrada stediain in translaziun da texts spezialisads e da litteratura da diever. Per ils auturs (oravant tut) da la generaziun giuvna, che publicgeschan per part er en lingua tudestga, n'è il rumantsch betg pli in sectur protegi, mabain ina da las furmas d'expressiun pussaivlas en in mund en transformaziun rapida. Gion Deplazes

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.